

Gazzâlî'ye Göre Âdetullah ile Sünnetullah Kavramlarının Anlamı ve Nedensellik

Selami Yalçın

Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Düzce, Türkiye
orcid.org/0000-0002-9657-9103
yalcinselami23@gmail.com
ror.org/04175wc52

Öz

Gazzâlî'nin âdetullah ve sünnetullah kavramlarına yüklediği anlamlar ve *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde nedensellik konusunda söyledikleri ile *İhyâ* ve diğer bazı kitaplarındaki ifadeleri arasında çelişki olduğu izlenimi uyanmaktadır. Makalede öncelikle âdetullah ve sünnetullah kavramlarının anlamları izah edilmeye çalışılmıştır. Gazzâlî'den önceki dönemlerde yaşamış kelâm ve tefsir âlimlerinin bu kavramlara yüklediği manalar araştırılmıştır. Sünnetullah kavramının Kur'ân'daki anlamları kısaca ele alınmıştır. Daha sonra Gazzâlî'nin eserlerinde âdetullah ve sünnetullah kavramlarına yüklediği anlamlar gruplandırılarak tahlil edilmiştir. Sebep ile sonuç arasındaki ilişki ile mutlak nedensellik ve sünnetullahın değişmezliği konusundaki düşünceleri aktarılmıştır. Gazzâlî'nin nedensellik konusundaki fikirleri hakkında yapılan çalışmalar incelenmiş ve bu çalışmaların onun *Tehâfütü'l-felâsife*'de söyledikleri üzerinde yoğunlaştığı, *İhyâ*'daki ifadelerine nadiren değindiği görülmüştür. Bu nedenle bu çalışmada yazarın bütün eserleri dikkate alınmıştır. Gazzâlî'nin, filozoflarla girdiği tartışmanın odağında bulunan mucize konusundaki düşünceleri aktarılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda "sünnetullah" tabirinin Kur'ân'da sosyal yasalar ile fitrat kanunlarını ifade etmek üzere zikredildiği anlaşılmıştır. Taberî, Tirmizî, Mâtürîdî, Bâkîllânî ve Cüveynî gibi Gazzâlî'den önceki bazı âlimlerin de âdetullah ve sünnetullah tabirlerini tabiat kanunları ile sosyal yasalar manasında kullandıkları görülmüştür. Gazzâlî'nin ise eserlerinde âdetullah ve sünnetullah kavramları arasına fark gözetmeden fizik ve tabiat kanunları ile insanın fitratı ve toplum düzeniyle ilgili kanunlar manasında kullandığı tespit edilmiştir. Onun sebep ile sonuç arasında bir ilişki olduğunu kabul ettiği ancak filozofların aksine belli sebeplerin belli sonuçları doğurmasını zorunlu görmediği anlaşılmıştır. Bunun yanında sonuçların sebepsiz ortaya çıkamayacağını, insanların bunlara uygun davranması ve rızık araması gerektiğini, yasalara aykırı davranışın tevekkül sayılamayacağını savunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Kelâm; Gazzâlî; Âdetullah; Sünnetullah; Nedensellik; Determinizm

Öne Çıkanlar

- Gazzâlî, katı nedenselliğe karşı çıkarak belli sebeplerin belli sonuçları doğurmasının caiz olduğunu belirtir.
- O, tabiat kanunları ile sosyal yasaları âdetullah ve sünnetullah kavramlarıyla ifade eder.
- Ona göre tecrübeye dayanan bilgi kesin değildir.
- O, bazı eserlerinde sünnetullahın değişmeyeceğini, sebeplere sarılmadan sonuçlara ulaşılamayacağını belirtir.
- Gazzâlî'ye göre mucize Allah'ın bir kanunu başka bir kanunla geçici olarak etkisiz bırakmasıyla gerçekleşir.

Atıf Bilgisi

Yalçın, Selami. "Gazzâlî'ye Göre Ādetullah ile Sünnetullah Kavramlarının Anlamı ve Nedensellik". *Eskiyeni* 52 (Mart 2024), 243-266.

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi	25 Aralık 2023
Kabul Tarihi	11 Mart 2024
Yayın Tarihi	26 Mart 2024
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
S. Kalkınma Amaçları	4 Nitelikli Eğitim
Lisans	CC BY-NC 4.0

The Meaning and Causality of the Concepts Ādatullah and Sunnatullah, and Causality According to al-Ghazālī

Selami Yalçın

Düzce University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Düzce, Türkiye

orcid.org/0000-0002-9657-9103

yalcinselami23@gmail.com

ror.org/04175wc52

Abstract

One gets the impression that there is a contradiction between the meanings that al-Ghazālī attributes to the concepts of ādatullah and sunnatullah and what he says about causality in his book *Tahāfut al-falāsifah* and his statements in the *Ihyā* and some of his other books. In the article, first of all, the meanings of the concepts of ādatullah and sunnatullah were tried to be explained. The meanings attributed to these concepts by theology and tafsīr scholars who lived in the periods before al-Ghazālī were examined. The meanings of the concept of sunnatullah in the Qurʾān are briefly discussed. Later, the meanings that al-Ghazālī attributed to the concepts of ādatullah and sunnatullah in his works were grouped and analyzed. His thoughts on the relationship between cause and effect, absolute causality and the immutability of the sunnatullah have been tried to be conveyed. His views on the immutability of the sunnatullah are discussed. During the research, studies which focused on al-Ghazālī's ideas on causality were examined and it was seen that these studies focused on what he said in *Tahāfut* and rarely touched on his statements in *Ihyā*. For this reason, in this research, the author's thoughts on causality were tried to be explained by taking into account all his works. al-Ghazālī's thoughts on miracles, which were at the center of his debate with philosophers, were conveyed. As a result of the study, it was understood that the term "sunnatullah" was mentioned in the Qurʾān to express social laws and laws of nature. It has been determined that al-Ghazālī used the concepts of ādatullah and sunnatullah in his works in the sense of biology, physics, natural laws and laws related to human nature and social order. It has been seen that he accepts that there is a relationship between cause and effect, but unlike philosophers, he holds the opinion that it is not necessary for certain causes to produce certain results, and he opposes an understanding that would exclude God, the "doer", from being the power behind the causes. In addition, it was understood that he argued that consequences cannot occur without a reason, that God will not change the laws, that people should live their lives and seek sustenance by acting in accordance with them, and that behavior contrary to the law cannot be considered tawakkul.

Keywords

Tafsīr; Kalam; al-Ghazālī; Ādatullah; Sunnatullah; Causality; Determinism

Highlights

- al-Ghazālî opposes strict causality and states that it is permissible for certain causes to produce certain effects.
- He expresses natural laws and social laws with the concepts of ādatullah and sunnatullah.
- According to him, knowledge based on experience is not certain.
- In some of his works, he says that the sunnatullah will not change and that results cannot be achieved without embracing the reasons.
- According to al-Ghazālî, a miracle occurs when God temporarily neutralizes one law with another law.

Citation

Yalçın, Selami. "The Meaning and Causality of the Concepts Ādatullah and Sunnatullah, and Causality According to al-Ghazālî". *Eskiyeni* 52 (March 2024), 243-266.

Article Information

<i>Date of submission</i>	25 December 2023
<i>Date of acceptance</i>	11 March 2024
<i>Date of publication</i>	26 March 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Turnitin
<i>Conflicts of Interest</i>	No potential conflict of interest was reported by the authors.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Funding</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>S. Development Goals (SDGs)</i>	4 Qualified education
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Kâinatta düzeni sağlayan pek çok kanun vardır. Tabiat veya fizik kanunları denilen bu yasalar evrendeki bütün varlıkları kuşatmış hâldedir. Güneş buna göre doğmakta, mevsimler buna göre art arda gelmekte, bitkiler ve ağaçlar buna göre yeşermekte ve çiçek açmaktadır. Canlı ve cansız varlıklar bu kanunların çizdiği sınırlar içerisinde varlıklarını sürdürmektedir.

Allah, kâinatta var olan bu kanunların hepsini kâinatı veya ilgili varlığı yaratırken koymuştur. Bu nedenle de kanunları değiştirmeyeceğini ve uygulamadan kaldırmayacağını belirtmektedir.¹ Ancak insanlar bu yasaların çalışma mantığını zamanla öğrenebilmekte ve buna göre hayatlarını düzenlemeye çalışmaktadır. Ne var ki bütün kanunları bir çırpıda öğrenmek kolay görünmemektedir. Zira onların çalışma sistemini bilmek gözleme, deneye ve dolayısıyla tecrübeye dayanmaktadır. Varlıklar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini, ardışıklığı ve tekrarlanma periyotlarını öğrenebilmek için de yeterli sayıda gözleme ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılan bu gözlemler veya deneyler insanlara bir sonuç çıkartmakta ve bir alışkanlık kazandırmaktadır. Güneşin her gün doğuşu, ateşin pamuğu her zaman yakması sonucunda elde edilen tecrübe, insana alışkanlık olarak bunların mutlak olduğu ve değişmeyeceği hissini vermektedir.² Bu da beraberinde insan zihnini, belli sebeplerin zorunlu olarak aynı sonuçları doğuracağı fikrine götürmektedir. Buna göre “her ne zaman A olursa mutlaka ondan B eseri ortaya çıkar” sonucuna ulaştırmaktadır.³ Felsefede determinizm, nedensellik veya sebeplilik olarak ifade edilen bu olgu, bazı filozoflar ve bilim adamları arasında tartışmaya yol açmıştır.

Nedenselliği bazı ilkelerle ortaya koyan Aristoteles kendisinden sonraki pek çok filozofu etkilemiştir.⁴ Özellikle ondan etkilenen İbn Sînâ (öl. 428/1037),⁵ sebep ile sonuç arasında mutlak bir ilişkinin varlığından bahsetmektedir.⁶ İbn Rüşd (öl. 595/1198) ise sebepleri kabul etmemeyi safsata olarak nitelemektedir.⁷

Yapılan tartışmaların odağında bir de mucize olgusu bulunmaktadır. Zira Kur’ân’da Allah’ın mucizelerle Hz. İbrahim’i ateşten koruduğu, Hz. Mûsâ’nın asasını yılanı dönüştürdüğü, İsrâiloğulları’nı yarılan Kızıldeniz’den geçirip Firavun ve ordusunu helâk ettiği belirtilmektedir.⁸ Bu da bazı filozofların, mucizelerin tabiat kanunlarını bertaraf ettiği çıkarımına yol açmıştır. Buradan hareketle kimileri tabiat kanunlarının

¹ Fâtır 35/42-43.

² David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, çev. Serkan Ögdüm (Ankara: İlke Yayınları 1998), 29-36.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 73; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 26; İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 351-352; Mustafa Cihan, *Gazzâlî ve E. Boutroux’da Endeterminizm* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 1; Muhittin Macit, “İmkân Metafizigi Üzerine -Gazzâlî’nin Felsefi Determinizmi Eleştirisi”, *Divan İlmî Araştırmalar* 1 (1997), 95; Ayşe Yıldız, *Gazali ve David Hume’da Nedensellik Problemi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 4-5; Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Gazzâlî’nin Determinizme Yaklaşımı”, *Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Eş’arîlik)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 172.

⁴ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 235.

⁵ Hayrani Altıntaş, *İbn Sina Metafizigi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 112.

⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-İlâhiyât*, thk. el-Eb Kanvâtî (Menşûrâtü Mektebeti Âyetullah el-Uzmâ, 1404), 1/6-8, 11. 2

⁷ İbn Muhammed b. Ahmed b. Rüşd, *Tehafütü’t-Tehafüt*, çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ (Samsun: Ondokuz Mayıs Yayınları, 1986), 290.

⁸ el-Enbiyâ 21/69; Tâhâ 16/18-23; Yûnus 10/90-92.

değişmeyeceği düşüncesiyle mucizeleri reddetmiş veya te'vîl etmeye yönelmiştir. Bazı filozofların mucizeleri inkâra yeltenmesi veya te'vîle kalkışması birçok kelâm âlimini harekete geçirmiştir. Bu durum özellikle Gazzâlî (öl. 505/1111) ile filozoflar arasında sert tartışmalara yol açmıştır.

Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde nedenselliğin zorunluluğunu âdetullah kavramını kullanarak kesin bir şekilde reddetmiştir. Fakat ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı kitabında onun, Allah'ın âdetini değiştirmeyeceğini savunduğu görülmektedir. İki eserdeki fikirleri arasında bir çelişki olduğu izlenimi veren bu husus dikkat çekmektedir. Bu da konuyla ilgili araştırma yapmamızı gerekli kılmıştır.

Yapılan ön çalışmada Gazzâlî'nin bu iki eserinde ve diğer kitaplarında kâinattaki kanunları ifade etmek üzere âdetullah ve sünnetullah tabirleri kullandığı görülmüştür. Ancak bu kavramlara yüklediği anlamın mahiyeti merak konusu olmuştur. Yapılan araştırmada onun *Tehâfüt*'te söyledikleri üzerine kaynakçada zikredilen bazı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak *İhyâ*'daki ifadeleri çoğunlukla gözden kaçırmıştır. Bu nedenle bu araştırmada müellifin nedensellik konusundaki düşünceleri bütün eserleri dikkate alınarak bütüncül bir bakış açısıyla incelenecektir.

Konunun daha açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için bu çalışmada öncelikle Gazzâlî'den önceki kelâmcılar ile tefsircilerin sünnetullah ve âdetullah kavramlarına verdikleri anlamlar açıklanacak sonra sünnetullah kavramının geçtiği âyetler incelenecektir. Gazzâlî'nin özellikle âdetullah ve sünnetullah kavramlarına verdiği anlamlar ele alınacak, sünnetullah kavramı bağlamında onun tabiat kanunları ile sosyal yasalar arasında fark görüp görmediği tahlil edilecektir. Sonra da sünnetullahın değişmezliği ve nedensellik konusundaki fikirleri analiz edilecektir. Böylece Gazzâlî'nin bütün eserleri dikkate alınarak konuyla ilgili fikirleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun sonucunda onun sebep ile sonuç arasındaki ilişki ile mutlak fâil olan Allah'ın bu süreçteki etkisi konusundaki görüşleri netlik kazanabilecektir.

1. Âdetullah ve Sünnetullah Kavramlarının Anlamı

Kur'ân incelendiğinde âdetullah kavramının zikredilmediği ancak sünnetullah tabirinin birkaç yerde geçtiği görülmektedir. Ancak Mâtürîdî (öl. 333/944), Bâkillânî (öl. 403/1013) ve Cüveynî (öl. 478/1085) gibi bazı kelâm âlimleri eserlerinde âdetullah tabirini kullanmışlardır.⁹ Bu nedenle öncelikle her iki tabirin anlamını izah etmekte fayda bulunmaktadır.

a) Âdet kelimesi sözlükte, bir şeyi tekrar tekrar yapmak, bir şeyi alışkanlık hâline getirmek anlamına gelmektedir.¹⁰ Kavram olarak ise toplumda geçmişten beri uygulanagelen gelenek manasını ifade etmektedir.¹¹ Kelime “Allah” lafziyla birlikte

⁹ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, thk. Fethullah Halîf (İskenderiye: Dârü'l-Câmiati'l-Mısıriyye ts.), 205; Ebû Bekir el-Bâkillânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Mısır: Dârü'l-Me'ârif 1997), 27, 73, 86, 287, 288, 297; Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *Mevkifü'l-ilmâm ve'l-me'mûm*, thk. Faysal Yûsuf el-Alî (Kuveyt: Murâkabaetü's-Sekâfiyye, 1425/2003), 35.

¹⁰ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâcü'l-lugati ve sihâhü'l-Arabiyyeti* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1407/1987), 6/514; Cemâlüddîn b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414), 3/317; eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kutub'l-İlmiyye, 1403/1983), 146.

¹¹ Hamed b. Muhammed el-Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullah vd. (Mısır: Dârü'l-Me'ârif 1976), 43; Bâkillânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 73; Cüveynî, *Mevkifü'l-ilmâm ve'l-me'mûm*, 35.

“âdetullah” şeklinde telaffuz edildiğinde, “Allah’ın fizik âlemde uygulamakta olduğu kanunları” manası kastedilmektedir.¹²

Taberî (öl. 310/923) kavramı, Allah’ın mahlûkatı hakkındaki âdeti ve uygulaması;¹³ Mâtürîdî (öl. 333/944), Allah’ın peygamber gönderme ve hidayete erdirme uygulaması anlamında zikretmektedir.¹⁴ Tirmizî (öl. 320/932) ise tabiri Allah’ın, zenginlik/fakirlik, izzet/zillet, üstünlük/düşüklük gibi kulları arasında uyguladığı düzeni manasında kullanmaktadır.¹⁵ Görüldüğü gibi kaynaklarda âdetullah tabiri, “Allah’ın hem varlıklar hem de insanlar hakkında geçmişten beri uygulayageldiği kanunu’nu” dile getirmek üzere ifade edilmektedir. Ancak İbn Rüşd, sünnetullah kavramını kullanmasına rağmen onu, âdetullah manasında kabul etmemekte ve Allah’ın, alışkanlıkla kazanılan bir âdeti olamayacağını savunmaktadır.¹⁶

b) Sünnetullah tabiri, “sünnet” ve “Allah” kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. “Sünnet”, sözlükte yol, sîret, kişiyle bütünleşen hayat tarzı, gidişat, iyi veya kötü takip edilen yol, model, âdet, kanun, şeriat, eylem ve davranış gibi anlamlara gelmektedir. Kavram olarak, iyi veya kötü uyulan örnek, tabi olunan önderin yolu, birisinin başlattığı ve başkalarının sürdürdüğü uygulama, demektir.¹⁷ Orijinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş (iyi-kötü) davranış biçimini ifade etmektedir.¹⁸

Sünnetullah terkibi ise “Allah’ın hükmü, kanunları, süregelmekte olan değişmez davranış tarzı” veya “yaratdığı evrenin düzenini devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar” olarak tarif edilebilir. Kavram, fizik âlemdeki tabii varlık alanı ile tarih alanındaki ilkeleri, kanunları ve işleyişi ifade etmektedir. Bununla, Allah’ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen bir uygulamasının bulunduğuna işaret edilmektedir.¹⁹

¹² Bâkîllânî, *İcâzü'l-Kur'an*, 27, 86, 287, 288, 297; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/29, 4/262.

¹³ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili'l-Kur'an* (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 19/239.

¹⁴ Mâtürîdî, *et-Tevhid*, 205.

¹⁵ el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-usûl fî ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beirut: Dârü'l-Cil, ts.), 1/409-410.

¹⁶ İbn Rüşd, *Tehafütü't-Tehafüt*, 292.

¹⁷ Tâberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 7/231; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an* (Beirut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 3/171; Cevherî, *Tâci'ü'l-lüga*, 5/2138-2141; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1412), 429; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/224-227; Cürçânî, *Ta'rifât*, 122; Mecduddîn Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1207; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-kutubi'l-Misriyye, 1384/1964), 4/216; Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1984), 4/96; Abdülkerim Zeydan, *es-Sünenü'l-ilâhiyye fî'l-ümem ve'l-cemâât ve'l-efrâd fî şer'iatil-İslâmiyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 12-13; Muhit Mert, “Sünnetullah’ın Bir Tezahürü Olarak Kur’an”, *İslâmî İlimler Dergisi I. Kur’an Sempozyumu (14-15 Ekim 2006)* (İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2007), 171; Ejder Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 68; Mustafa Akçay, “Sünnetullah, Fitratullah, Sıbgatullah” Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ocak 2008), 131; Musa Turşak, “Nedensellik İlkesi Bağlamında Sünnetullahı Anlamak”, *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi*, 8/2 (2019), 576-577; Selami Yalçın, *Kur’an’da Toplumsal Yükseliş ve Çöküş Yasaları* (İstanbul: İnkılâp Basım Yayın, 2023), 38-46.

¹⁸ Ömer Özsoy, *Sünnetullah, Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 53; Yusuf Okşar, *İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 88.

¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 429; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/225; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, 1207; Özsoy, *Sünnetullah*, 53; Mert, “Sünnetullah’ın Bir Tezahürü Olarak Kur’an”, 171; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 180;

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere bazı âlimler evrende bulunan fizik yasalarını, bazıları Allah'ın toplumsal olaylarda tarih boyunca uyguladığı geleneğini âdetullah ve sünnetullah kavramlarıyla ifade etmeye çalışmışlardır. Bazıları da aralarına fark koymaksızın her iki tabiri eş anlamlı olarak kullanmışlardır.

2. Kur'ân'da Sünnetullah Tabirine Yüklenen Anlamlar

Kur'ân'da sünnetullah tabiri, tekil siygasıyla “sünnetullah”, “li sünnetinâ”²⁰ şeklinde Allah'ın sünneti ve uygulaması manasında geçmektedir. “Sünnetü'l-evvelîn” ve “sünnetü men kad erselnâ kablek” şeklinde ise geçmiş milletlerin davranış tarzı anlamında kullanılmaktadır. Çoğul olarak ise “sünen” ve “sünenü'l-lezine min kabliküm” olmak üzere iki şekilde geçmektedir.²¹

Müfessirler, Âl-i İmran sûresi 137 âyette geçen “sünen” kavramına, uygulamaya konulan hükümler, kanunlar, alışılmış âdet, sîret ve Allah'ın âdeti manasını vermiş ve âyeti, “Ey müminler! Sizden önce de Allah'ın nice kanunları gelip geçti. Müşriklere, sizden önceki ümmetlere biçilen süre kadar mühlet verilmesi, ikna çalışmalarına ve mucizelere rağmen inkârları ve inatları yüzünden ceza ve azaba uğramaları konusunda Allah'ın uygulama örnekleri geçti. Geçmiş kavimlerin yurtlarında gezip dolaşın. Peygamberleri yalanlayanların akıbetlerinin nasıl olduğunu görün. Uhud Savaşı'nda galip gelmeyişinize üzülmeyin. Zira bu, kâfirlere bir mühlet vermedir. Onların akıbeti de Nûh, Sâlih, Hûd ve Lût kavimleri gibi diğer geçmiş ümmetlerinkine benzeyecektir.” şeklinde açıklamışlardır.²² Bu âyette belirtilen sünnetullah tabiri tasdik edenlerle yalanlayanlar kapsamaktadır ve Müslümanları teselli manasını ifade etmektedir.²³

Kur'ân, Allah tarafından konulan ve kâinattaki varlıklar ile toplumsal olayların bağlı olduğu bu kanunlar sayesinde her şeyin belli bir düzen içinde işlediğini ifade etmektedir. Bilim adamlarının sünnetullah veya âdetullah tabirleriyle ifade ettiği, sebep-sonuç ilişkisiyle çalışan bu yasalar sayesinde insanlar bilimsel çıkarımlar yapabilmekte, geleceğe ışık tutabilmekte ve olumsuzluklara karşı tedbirler alabilmektedir. Kur'ân ibret alınması amacıyla sık sık bu kanunlara dikkat çekmekte, örnekler vermekte ve insanların, beşer gücünü aşan bu yasaların arkasındaki gücü fark ederek Allah'a iman etmesini, O'na karşı kulluk bilinciyle hareket etmesini istemektedir. Varlıkları yaratıcı ve onlardaki düzeni kuranı inkâra kalkışmanın, inatlaşarak peygamberlere meydan okumanın, insanlara zulmetmenin ve toplumda fesat çıkarmanın sosyal yasaların devreye girmesine sebep olacağını belirtmektedir. Bunun sonucunda da azgınlaşan zalim toplumların azaba veya helâke maruz kalacağını bildirmektedir.²⁴

Akçay, “Sünnetullah, Fıtratullah, Sibgatullah” Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine”, 132-133; Mahmud Muhammed İd Nefise, *Mebdeü's-sebebiyye fi'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadis* (Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2010), 71-72; İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 159; Rıza Korkmazgöz, *Kur'ân'da Tarih Algısı* (Ankara: Doktora Tezi, 2011), 149; Muhammed Heysur, *Medeniyetlerin Yükseliş ve Çöküşünde Kur'ân Yasaları*, trc. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2014), 22-25; Okşar, *İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah*, 92; Turşak, “Nedensellik İlkesi Bağlamında Sünnetullahı Anlamak”, 577.

²⁰ el-Ahzâb 33/38, 62; Fâtır 35/43; el-Mü'min 40/85; el-Fetih 48/23; el-İsrâ 17/77.

²¹ Âl-i İmran 3/137; en-Nisâ 4/26; el-Enfâl 8/38; el-Hicr 15/13; el-Kehf 18/55; Fâtır 35/43.

²² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/228-230; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/490; Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/171; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâm*, 4/216; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 9/346; 15/179, 22/337.

²³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/490.

²⁴ el-Bakara 2/258; Âl-i İmrân 3/13; el-En'âm 6/69; el-A'râf 7/145; Yûnus 10/57; Hûd 11/120; eş-Şuâra 26/65-67; el-Ankebût 29/14-15, 51; Muhammed 47/10; Kâf 50/7-8; el-Haşr 59/2; el-Müzzemmil, 73/19; el-İnsân 76/29.

Kur'ân'da sünnetullah tabiri hem sosyal yasa hem de Allah'ın geçmişten beri uygulayageldiği bazı hukuki hükümler anlamında geçmektedir. Gazzâlî'nin tabire yüklediği anlamların daha iyi anlaşılması için ilgili âyetleri kısaca ele almakta fayda bulunmaktadır.

a) Kur'ân, peygamberlere tuzak kuranların kendi tuzaklarına düşmesinin bir yasa olduğunu belirtmektedir. Müşrikler Hz. Peygamber'in mucize göstermesini istemiş ve mucizenin gelmesi hâlinde iman edeceklerine yemin etmişlerdi.²⁵ Ancak geçmiş ümmetlerin mucize gönderildiğinde “büyüledik galiba, bu sihirdir” diyerek inkârı sürdürmeleri göz önünde bulundurularak bu talepleri karşılanmamıştı.²⁶ Fâtır sûresinde bu yeminleri hatırlatılarak şöyle denilmektedir:

Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, herhangi bir millettten daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince, bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi arttırmadı. Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Hâlbuki pis pis kurulan kötü tuzağa ancak sahibi düşer. Onlar öncekilerin kanunundan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın.²⁷

Âyetlerde, “Hâlbuki pis pis kurulan kötü tuzağa ancak sahibi düşer.” şeklinde bir sosyal yasadan bahsedilmekte ve Allah'ın geçmiş milletlerdeki bu uygulaması hatırlatılarak kötülük planlayanların maruz kalacağı ceza haber verilmektedir. Peygamberin davetine olumsuz cevap vermelerinin helâkle sonuçlanacağına vurgu yapılmakta, yaşanan sürecin değişmez bir yasa olduğu ifade edilmektedir. Allah'ın kimsenin hatırı için bu davranış tarzını değiştiremeyeceği ve sünnetullahın hiç kimse için ayırım yapmadan işleyen bir süreç olduğu belirtilmektedir.²⁸

b) Kur'ân'da Allah'ın peygamberlerini savaşta muzaffer kılacağı sosyal bir yasa olarak zikredilmektedir.²⁹ Âyetlerde sünnetullah kavramıyla bu olgu şöyle geçmektedir: “Eğer kâfirler sizinle savaşsalar, arkalarına dönüp kaçarlardı. Sonra bir dost ve yardımcı da bulamazlardı. Allah'ın, öteden beri süregelen kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.”³⁰ Âyetlerde Mekke'li müşriklerin Hudeybiye'de barışı kabul etmeyip savaşı tercih etmeleri hâlinde mağlup olacakları belirtilmekte ve bunun “Allah'ın peygamberlerini galip getireceği” şeklindeki bir hükmü ve yasa olduğu belirtilmektedir.³¹

Aynı yasa Ahzâb sûresinde de şöyle ifade edilmektedir:

Andolsun, münafıklar, kalplerinde hastalık bulunanlar, şehirde kötü haber yayanlar (bu hallerinden) vazgeçmezlerse, seni onlarla mücadeleye davet ederiz; sonra orada, senin yanında ancak az bir zaman kalabilirler. Hepsi de lânetlenmiş olarak nerede ele geçirilirse, yakalanır ve mutlaka öldürülür. Allah'ın, önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.³²

²⁵ el-En'âm 6/109-110.

²⁶ el-Müddessir, 74/24; el-En'âm 6/7-10; el-Hicr 15/14-15.

²⁷ Fâtır 35/42-43.

²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 8/499; Özsoy, *Sünnetullah*, 161; Okumuş, *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*, 70.

²⁹ es-Sâffât 37/171-173; el-Mücadele 58/21.

³⁰ el-Fetih 48/22-23.

³¹ Akçay, “Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah” Kavramlarının Anlamlandırılması Üzerine”, 138.

³² el-Ahzâb 33/60-62.

Âyetler, açık bir şekilde işlemekte olan sosyal bir yasadan bahsetmektedir. Hendek Savaşı sürecinde münafıkların, fitne çıkaranların ve korku yayanların davranışlarından vazgeçmedikleri takdirde azaba uğrayacağına yasa olarak belirlendiğini ve bunun da değişmeyeceğini bildirmektedir.

c) Âyetlere göre helâk esnasında iman etmenin reddedilmesi sosyal bir yasadır. Bir âyette mucizelerle gelen peygamberleri kâfirlerin kibirlenerek inkâra yönelmesi, alay etmesi ve meydan okuması sonucunda helâkle cezalandırıldıkları, ancak onların helâk sürecinde iken iman etmek istedikleri fakat konulmuş olan yasanın hükmü gereği Allah tarafından bunun kabul edilmediği şöyle zikredilmektedir: “Ama şiddetli azabımızı görüp de öyle inanmaları kendilerine fayda vermedi. Bu, Allah’ın kulları hakkında, öteden beri yürürlükte olan yasadır. İşte inkârcılar o zaman hüsranda kaldılar.”³³ Görüldüğü gibi sünnetullah tabiri ile burada, helâk esnasında iman etmenin reddedilmesinin geçmişten beri uygulanan bir ilâhî yasa olduğu bildirilmektedir.

d) Âyetlere göre peygamberi sürgüne zorlamak sosyal yasa olarak helâk sebebidir. Bir âyette, “Seni sürüp çıkaran şehirden daha kuvvetli olan nice şehirler yok ettik. Yardım edenleri bulunmadı.”³⁴ denilerek Allah’ın bu konudaki geçmiş uygulaması haber verilmektedir. İsrâ sûresinde ise, “Memleketinden çıkarmak için seni nerdeyse zorlayacaklardı. O takdirde senin ardından onlar da pek az kalabilirlerdi. Bu, senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimize de uyguladığımız yasadır. Sen bizim yasamızda değişiklik bulamazsın.”³⁵ Âyetlerde peygamberi sürgün edenlerin sünnetullah gereği daha önce helâk edildiği gibi Hz. Muhammed’i sürgüne yeltenenlerin de benzer akıbete uğrayacakları bildirilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in hicretinden sonra Bedir Savaşı’nda müşrikler ağır bir yenilgiye uğramış ve azabı tatmıştır.³⁶ Ayrıca da yedi yıl süren kıtlıkla boğuşmuş ve Hicretin 8. yılında hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Âyetlerde değişmeyecek olan bu yasanın sebebi “peygamberi sürgüne zorlamak” şeklinde, sonucu ise “münkirlerin azaba uğraması veya helâk edilmesi” olarak ifade edilmektedir.

e) Kavram, bir âyette “hukuki hüküm, şeriât” anlamında geçmektedir. İfade şöyledir: “Allah’ın Peygamber’e farz kıldığı şeylerde ona bir güçlük yoktur. Bu, Allah’ın öteden beri, gelmiş geçmişlere uyguladığı yasadır. Allah’ın emri şüphesiz gereği gibi yerine gelecektir.”³⁷ Bu âyet, Hz. Peygamber’in daha önce evlat edindiği azatlı kölesi Hz. Zeyd’in geçinemediği için eşi Hz. Zeyneb’i boşaması ve akabinde cahiliyenin “evlatlığın öz çocuk hükmünde kabul edilmesi” geleneğini uygulamadan kaldırması hususundan bahsetmektedir.³⁸ Âyette, fitrat yasası gereği kan bağı veya süt emzirme dışında nikâhlanmaya engel bir durumun olamayacağı, toplumların evlat edinme gibi harici sebeplerle evlenmeyi yasaklamasını Allah’ın uygun görmediği, tarih boyunca bu tür hususlarda peygamberlere emirler verdiği ve bunun O’nun eski bir âdeti olduğu, Hz.

³³ el-Mü’min 40/85.

³⁴ Muhammed 47/13.

³⁵ el-İsrâ 17/76-77.

³⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/510-511; Ebü’l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-azîm* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1988), 5/101.

³⁷ el-Ahzâb 33/38.

³⁸ el-Ahzâb 33/37.

Muhammed'e özgü bir uygulama olmadığı belirtilerek Hz. Peygamber'in kendisini kötü hissetmemesi gerektiği söylenmektedir.³⁹

Görüldüğü gibi sünnetullah kavramıyla ifade edilen olgular, tabiat kanunları olmayıp toplumsal meselelerle ilgilidir. Sünnetullah tabiriyle özellikle inkârcı toplumların peygambere karşı giriştikleri kibirli ve inatçı mücadelenin, Allah'a meydan okuyarak işledikleri zulmün ve cinayetlerin sünnetullah gereği azaba uğramayı veya helâk olmayı gerektirdiği ifade edilmektedir. Tarih boyunca uygulanan bu yasadan ibret alınması istenerek müşrikler uyarılmakta, peygambere ve zulme uğrayan müminlere de moral verilmektedir.

3. Gazzâlî'nin Âdetullah ve Sünnetullah Kavramlarına Yüklelediği Manalar

Gazzâlî, âdetullah ve sünnetullah kavramlarını fizik âlemdeki pek çok varlığın bağlı olduğu yasalar⁴⁰ ile sosyal hayatı kuşatan kanunlar manasında kullanmaktadır. Ona göre evrende var olan düzen bu yasalar aracılığıyla sağlanmaktadır. İnsanlar da bu kanunları öğrenerek bunlara uygun yaşamaya çalışmaktadır. Ayrıca o, yasalara aykırı davranmayı da akılsızlık olarak nitelemektedir. Gazzâlî farklı eserlerinde bu tabirleri zikretmektedir. Onun âdetullah ve sünnetullah kavramlarını kullandığı manaları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Biyoloji Yasaları: Gazzâlî, sünnetullâh kavramını bazen Allah'ın insan vücuduna yerleştirdiği yasalar anlamında kullanmaktadır. Buna şu ifadeleri örnek verilebilir:

Sünnetullaha uygun olarak göz kapakları kapandığında göz ile görülecek şey arasında perde oluşur ve göz, tam bir keşifle görmekten alıkonur. Görmenin gerçekleşmesi için perdenin kaldırılması şarttır. Perde kaldırılmadığı sürece gerçekleşen idrak, soyut bir hayalden ibaret kalır. Bedenin engelleriyle ve şehvetlerin istekleriyle örtülü olduğu ve beşerî sıfatlara yenildiği sürece nefsin perdeli olması da bunun gibi sünnetullâhın gereklerindedir. Nefs, onları geçip müşahedelere ulaşamaz, hayali aşır hâricî bilgilerle buluşamaz. Aksine tıpkı gözkapaklarının görmekten gözü perdelemesi gibi bu hayat, zorunlu olarak nefse perde, onun müşahedelere ve bilgilere ulaşmasına engel olur.⁴¹

Müellif burada kalbe örtülen manevi perdeleri anlatırken, göz ile göz kapağı arasındaki ilişkiyi örnek vermektedir. Göz kapaklarının ilâhî kanun gereği görmeyi engellediğinden söz etmektedir. Bu cümlelerde sünnetullah tabirini hem biyolojik kanunları hem de tasavvufi bir olguyu ifade etmek üzere kullandığı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî yine biyoloji kanunları anlamında sakalın sünnetullah gereği çıktığını ifade etmekte;⁴² yeme içme ve cinsellik şehvetinin de insanın hayatta kalmasını ve neslini devam ettirmesini sağlayan Allah'ın ezeli dilemesinin ve tebdile ve tağyire uğramayacak

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/276; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 9/3137; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/393; Zemahşerî, *Keşşâf* 4/540-543; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 25/170; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâm*, 14/195-196; 15/176; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 6/380; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/328; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 22/41.

⁴⁰ Ahmet Erhan Şekerci, *Gazzâlî ve David Hume'da Nedensellik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 90-95; Ahmet Erhan Şekerci, "Gazzâlî'de Nedensellik", *İslâmî Araştırmalar* 26/2 (2015), 65.

⁴¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-küds fi medârici ma'rifeti'n-nefs* (Beirut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîd, 2. Baskı, 1975), 157-158; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/312.

⁴² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm fi'l-mantık*, thk. Süleyman Dünyâ (Mısır: Dârü'l-Ma'rife, 1961), 256.

olan değişmez sünnetini icra etmesinin sonucu olduğunu belirtmektedir.⁴³ Yine ilaçlar ile yenilen ve içilen şeylerin sünnetullah gereği insan bedenine fayda sağladığını söylemektedir.⁴⁴ O, sebeplerden çıkarımda bulunarak sonuçlara ulaşılabileceğini, doktorların da sünnetullahın gidişatını ve Allah'ın mahlûkattaki âdetini bilmeleri sonucunda nabızı tutarak ve bazı tetkikler yaparak hastalığın seyrini bildiklerini ifade etmektedir.⁴⁵

Müellif, bu son ifadelerinde aynı cümlede âdetullah ve sünnetullah tabirlerini eş anlamlı olarak biyolojik kanunlar manasında kullanmaktadır. Bu açıklamalardan onun sünnetullah kavramıyla geniş bir yelpazede biyolojinin yasalarını ifade ettiği görülmektedir. Doktorların bu yasaları öğrenebildiklerini ve bunlara uygun davranarak hastaları tedavi edebildiklerini zikrettiği anlaşılmaktadır.

b) Fizik ve Tabiat Kanunları: Gazzâlî sebep-sonuç ilişkisinin Allah'ın sünneti olduğunu ve Allah'ın tabiattaki bazı sebepleri bazı sonuçlara bağladığını söylemektedir. Mesela sıcaklığın etkisiyle topraktaki nemin buharlaştığını, bunun sonucunda bulutun oluştuğunu, onun da yağmurun yağmasına sebep olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Gazzâlî, ateşle pamuğun bir araya gelmesiyle pamukta Allah'ın kendi âdeti gereği yanma fiilini yaratacağını belirtmektedir.⁴⁷ Ona göre su içmek ile suya kanmak, yemek ile doymak, ateşe dokunmak ile yanmak, güneşin doğmasıyla aydınlık, boynun kesilmesiyle ölmek, ilaç içmek ile iyileşmek ve müşhil ile ishal olmak arasında ilişki bulunmakta fakat bu zorunluluk ifade etmemektedir.⁴⁸

Müellif bu ifadelerinde sünnetullah ve âdetullah kavramlarını, tabiat kanunları anlamında kullanmaktadır. Buradan onun, bu iki kavram arasına fark koymadığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî, bu düşünceleriyle tabiata konulan yasaların Allah'ın takdiri ve kudreti gereği sebep-sonuç ilişkisiyle fonksiyonlarını icra ettiğini belirtmektedir. Ancak mutlak fâil olan Allah'ın başka sebepleri devreye sokma ihtimali olabileceğini ve mevcut kanunun, mucize amacıyla başka yasalarla geçici olarak işlevsiz kalabileceğine işaret etmektedir.

c) Fitrat Kanunları: Gazzâlî, insan türünün fitratında olan temel yasaların da sünnetullah kapsamında olduğunu belirtmektedir. Mesela kişinin varlığını sürdürme arzusunun ve bunun sonucunda ölmeyi istememesinin sünnetullah gereği olduğunu söylemektedir. Ona göre ölüm acısız ve sıkıntısız, ölümden sonrasının da cezasız olacağını bilse bile insanın, ölmekten kaçınacağını, sadece karşı koyamayacağı bir büyük sıkıntı ve acıdan ötürü ondan kurtulma arzusundan dolayı ölmeyi tercih edebileceğini, bunun da yine yok olmak için değil varlığına zarar veren şeyden kurtulmak amacıyla olacağını ifade etmektedir. Bu husustaki ifadelerinin sonunda şöyle demektedir: “İnsana, varlığın devamı sevimlidir. Bu, sünnetullahın hükmü gereği fitrata yerleştirilmiş bir içgüdüdür ve Allah'ın sünnetinde değişme göremezsiniz.”⁴⁹

⁴³ Gazzâlî, *Mizânü'l-‘amel*, thk. Süleyman Dünyâ (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1964) 271.

⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/384.

⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/29.

⁴⁶ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-‘ilm*, 254.

⁴⁷ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-‘ilm*, 334.

⁴⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünyâ (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 237.

⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/297.

Müellif, yerin ve göklerin yaratılışındaki yasalara benzer şekilde insanlar arasındaki muhabbet ve ülfeti etkileyen sünnetullahın bulunduğunu belirtmektedir. İnsanın fitratına yerleştirilmiş olan bu yasalara uygun olarak müminlerin birbirleriyle, münafık ve kâfirlerin de birbirleriyle kaynaştığını ifade etmektedir.⁵⁰

Gazzâlî, insan kalbini etkileyen ve “hâtır” denilen iki iç sestem bahsetmektedir. Bunlardan birini iyiliği fısıldayan “ilham”, diğerini ise kötülüğü fısıldayan “vesvese” olarak isimlendirmekte ve hâdis olan bu iki hâtırın sebeplere bağlı doğduğunu belirtmektedir. Sonra da “Her hâdisin mutlaka bir muhdisi vardır. Hâdis olan şey her değiştiğinde bu, sebeplerin de değiştiğini göstermektedir. Bunu Allah’ın, sonuçların sebeplere bağlı meydana geldiğine dair sünnetinden bilmekteyiz.”⁵¹ demektedir.

Müellif, insan tabiatında bulunan korkuların fitrat yasası gereği olduğunu belirtmektedir. Akıllı bir kimsenin ölüyle aynı kabirde yatmaya veya aynı evde bulunmaya zorlanması durumunda, ölünün taştan farksız olduğunu, sünnetullah gereği dirilmeyeceğini kesin bilse bile bundan korkacağını söylemektedir. İfadelerinin devamı şöyledir:

Akıllı bir kimse Allah’ın kuvvet ve kudreti onun elindeki kalemi yılan yapmaya, kediyi aslana çevirmeye yetiyorsa da Allah’ın sünnetinin böyle cereyan etmediğini bildiği ve bundan asla şüphe etmediği hâlde, aynı yatakta ölü ile beraber yatmaktan veya aynı evde ölü ile bulunmaktan tabiatı ürker. Fakat diğer cansızlardan ürmez.⁵²

Yazar burada aynı zamanda Allah’ın sünnetinin, kendi yarattığı fizik kanunlarına uygun davranmak olduğunu, yasalarının dışına çıkmadığını ve insanların da bunu bilerek hareket ettiğini, buna uygun tedbirler aldığını ve kendilerini güvende hissettiklerini belirtmektedir. Müellif, tevbenin de bir yasaya bağlı olduğunu şöyle ifade etmektedir:

Tevbe ilim, hâl ve fiilden meydana gelen ve birbirini takip eden tertipli üç şeyden ibarettir. Bu tertipteki birinci madde ilim, ikincisi hâl, üçüncüsü fiildir. Birincisi ikincisini, ikincisi de üçüncüsünü gerektirir. Bu, Allah’ın mülk ve melekûtta değişmez kanununun gereği olan bir zorunluluktur.⁵³

Müellif, bu ifadeleriyle bireylerin ve toplumların insan fitratına yerleştirilmiş olan bu yasalara göre davrandıklarını belirtmiş olmaktadır. Ayrıca o, sadece fizik âlemin değil, insanın içgüdülerinin, ruh dünyasının ve toplumsal ilişkilerin bağlı olduğu değişmeyen psikolojik ve sosyolojik yasalar olduğunu söylemiş olmaktadır.

d) Toplumsal/Sosyal Yasalar: Gazzâlî, sünneti gereği Allah’ın kimi kullarını yükselttiğini, kimi işlerini öne aldığını ve kimilerini ertelediğini, Kur’ân’da geçmiş toplumların kıssalarını anlatarak insanların bunu bilmesini istediğini belirtmektedir.⁵⁴ Allah’ın evrendeki bütün işleri bir tertip ve sıralamaya göre yaptığını, her şeyde tedriciliği uyguladığını ve bunun da sünnetullah gereği olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Bir ifadesinde, “Allah’ın sünneti, bütün mahlûkatın varlığında tedriciliği takip etmektir. Hatta şehvet

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/162.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/27.

⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/260.

⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/3.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/343.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/277.

bile buluğa eren bir çocukta bir defada ve ansızın görünmemektedir. Belki tedricî bir şekilde, yavaş yavaş gelişmektedir. Her kuvvet ve sıfat da böyledir.”⁵⁶ demektedir.

Yazar burada sünnetullah tabirini sosyal yasa ve biyoloji yasası manalarında kullanmaktadır. Benzer ifadeleri başka yerde de zikretmektedir. Mesela, Allah’ın insanın fiillerini de belli bir tertibe koyduğunu söylemektedir. O, insanın kalbindeki yeme şehveti sonucunda iradenin devreye girmesinin ve elin yemeğe doğru uzanmasının bir sıralamayla (tertip) meydana geldiğini ve bunun da Allah’ın mahlûkata yerleştirdiği ve değişmez olan sünneti gereği olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

Bozulan ve yoldan sapan toplumlara Allah’ın peygamber göndermesi de Gazzâlî’ye göre sünnetullah gereğidir.⁵⁸ Allah, gönderdiği peygamberleri inkâr eden ve meydan okuyan toplumlara uyguladığı cezaları, sünnetine uygun olarak takdir etmektedir. Ayrıca geçmişte yasalarına uygun olarak kâfirlere uyguladığı cezaları ve müminlere verdiği destekleri haber vermektedir. Onun bu husustaki ifadesi şöyledir: “Allah Kur’ân’da bazen insanlara, düşmanları veya peygamberleri hakkında uyguladığı sünnetlerini haber vererek korkulacak veya umut edilecek fiillerini tanıtmaktadır.”⁵⁹

Müellif, dünyanın geçici olduğunu ve her canın ölümü tattığını Allah’ın sünnetinden bilmekteyiz, demektedir.⁶⁰ Gazzâlî, rızık dağıtmada da Allah’ın bir sünneti olduğunu belirtmektedir. O, sünnetullahın uygulanma seyrine bakan kimsenin rızık miktarının sebeplere sarılma oranında olmadığını bileceğini, söylemektedir. Buna şöyle bir örnek vermektedir: “İran kisralarından biri, bir filozofa ahmak zengin ile akıllı fakirin durumunu sorduğunda, filozof, ‘Allah, halkı zatına muttali kılmak istedi; zira eğer her akıllıya rızık verip her ahmağı mahrum etseydi, akıllıya rızık verenin akıl olduğu zannedilirdi!’ demiştir. İnsanlar bunun aksini gördüklerinde rızık verenin başkası olduğunu, zahirî sebeplere güvenmemek gerektiğini bilirler.”⁶¹

Ona göre dünya işlerinde sünnetullah gereği sebeplere sarılmak gerekmektedir. Sünnetullahı uygun davranmak tevekküle de aykırı değildir. Aksine tevekkül etmeden önce sebepleri yerine getirmek ve daha sonra tevekkül etmek gerektiğini belirtmektedir. Nitekim Resûlullah, sünnetullahı uygun davranmış ve ilaç kullanmayı terk etmemiştir.⁶² Gazzâlî bu hususta ayrıca şöyle demektedir:

Su testisini ve içinde azık bulunan dağarcığı elden çıkarmak tevekkülün şartlarından değildir. O, ancak yemek hususunda zaruret miktarından fazla olan mal hakkında geçerlidir. Çünkü Allah’ın sünneti, malı mescitlerin köşelerinde bulunan fakir tevekkül sahiplerine ulaştırmakla cari olmuştur. Testileri ve ev eşyalarını her gün veya her hafta dağıtması Allah’ın sünnetine uygun değildir. Allah’ın sünnetinden çıkmak tevekkülün şartı değildir. Bunun için Havâs, sefere çıktığında beraberinde ip, kova, makas ve iğne götürürdü. Yiyecek maddesi götürmezdi. Fakat Allah’ın sünneti (âdeti) bu iki işin arasındaki farklılıkla cari olmuştur.⁶³

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/88.

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/6.

⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/108.

⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/343.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/219, 386.

⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/275.

⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/279, 292, 354.

⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/281.

Gazzâlî, “Allah’ın sünneti gereği ip ve kova olmadan derin bir kuyudan suyun kendiliğinden yukarı çıkmayacağı insanlar tarafından bilinmektedir.”⁶⁴ diyerek kuyudan su çıkartmak isteyenine sebeplerine sarılmak zorunda olduğunu belirtmektedir. “Gök altın ve gümüş yağdırmaz.” Arap atasözünden hareketle altın ve gümüşe sadece çalışarak ulaşabileceğini, sebepleri yaratan Allah’ın böyle takdir ettiğini, sünnetini böyle uygulayabildiğini, sünnetinde değişme olmayacağını ve sünnetinin dünya ve ahireti kapsadığını söylemektedir.⁶⁵

Bu ifadelerden Gazzâlî’nin, âdetullah ve sünnetullah kavramlarını geniş bir yelpazede sosyal yasalar anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Üstelik ona göre bu yasalar sadece dünyayla sınırlı değildir. Allah, ahiret hayatını kapsayacak şekilde sosyal yasalar belirlemiştir. Ona göre bu yasaların değişmesi de asla söz konusu değildir.

4. Gazzâlî'ye Göre Tabiat Kanunlarının Mahiyeti

Gazzâlî tabiat kanunlarını ele alırken, Allah’ın kanunlar üzerindeki mutlak hâkimiyetine, kanunların kâinattaki düzen üzerindeki etkilerine, sebepler ile sonuç arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Özellikle sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin mahiyetine filozoflardan farklı bir şekilde yaklaşmaktadır.

a) Nedensellik ve Gazzâlî: Varlıklar arasındaki zorunlu sebep-sonuç ilişkisine felsefeciler nedensellik veya determinizm demektedir. Nedensellik, neden adı verilen birincisi ortaya çıktığında, sonuç adı verilen ikincisinin de kaçınılmaz olarak birincisini izlediği iki olay, olgu veya süreç arasındaki ilişkiye denilmektedir.⁶⁶ Nedensellik ve determinizm kavramları belli sebeplerin belli sonuçları zorunlu olarak doğurduğunu savunmaktadır. Ancak nedensellikte zamansal olarak sebep önce, etki sonra gelmek durumundadır.⁶⁷

Gazzâlî, Allah’ın kendi âdeti gereği ateşle pamuğun bir araya gelmesiyle pamukta yanma fiilini yaratacağını belirtmekte⁶⁸ ancak ateşin pamuğa teması durumunda pamuğun yanmamasını veya ateş temas etmeden de pamuğun yanmasını caiz gördüğünü belirterek Allah’ın sınırsız bir bilgiye ve sayısız kanuna sahip olması nedeniyle sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olmadığını söylemektedir.⁶⁹ Bu husustaki ifadeleri şöyledir:

Tabiatta süre gelen düzende alışkanlık sonucu olarak sebep ile sebepli arasında var olduğuna inanılan ilişki (iktiran/temas) bize göre zorunlu değildir. Aksine her iki şey hakkında ‘Bu odur’, ‘O da budur’ denilemez. İkisinden birinin kabulü, ötekinin kabulünü, birinin reddi diğerinin reddini içermez. O halde, iki şeyden birinin varlığı veya yokluğu, ötekinin varlığını ya da yokluğunu zorunlu kılmaz. Mesela su içmek ile suya kanmak, yemek ile doymak, ateşe dokunmak ile yanmak, güneşin doğmasıyla aydınlık, boynunu kesmek ile ölmek, ilaç içmek ile iyileşmek ve müşhil ile ishal olmak arasındaki ilişkide bir zorunluluk yoktur.⁷⁰

⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/266.

⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/46.

⁶⁶ Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, 15-16, 73; Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 26, 124; Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 351-352; Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 139, 618-619; Turşak, “Nedensellik İlkesi Bağlamında Sünnetullahı Anlamak”, 573.

⁶⁷ Yıldız, *Gazali ve David Hume’da Nedensellik Problemi*, 6.

⁶⁸ Gazzâlî, *Mî’yârü’l-’ilm*, 334.

⁶⁹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 237.

⁷⁰ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 237.

Gazzâlî, sebep-sonuç ilişkisinin varlığına karşı çıkmamaktadır. Ancak o, Allah'ın iradesini ve kudretini sınırlayacak bir anlayıştaki sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğunu reddetmektedir.⁷¹ Gazzâlî'nin buradaki endişesi, yakma sıfatının ateşe verilmesinin Allah'ın iradesini sınırlandıracağı ve mucizelerin anlaşılmasını güçleştireceği noktasındadır. O, sebep ile netice arasındaki bağlantıyı değil, zorunluluğu kaldırarak aradaki illiyetin alışkanlık neticesi oluşan bir bağ olduğu düşüncesindedir.⁷² Gazzâlî, sınırlı olan insan bilgisinin bütün yasaları bilemediğini değerlendirerek sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olamayacağını fakat caiz olabileceğini belirterek mutlak nedenselliği reddetmektedir.

Gazzâlî'nin bu fikrinin doğruluk payı giderek güçlenmektedir. Nitekim çağımızda bilimde meydana gelen gelişmeler sonucunda, neden-etki ilişkilerinin bildik biçimlerinin mutlaklaştırılmasının reddedildiği, çok çeşitliliğin öne çıkartıldığı görülmektedir.⁷³ Özellikle kuantum fiziğinin gelişimiyle birlikte Newton ve takipçilerinin savunduğu katı determinizmin etkisi zayıflamaktadır.⁷⁴ Bu nedenle Gazzâlî, bu görüşünde haklı görünmektedir. Zira yasaları etkisizleştiren veya gücünü zayıflatan başka yasalar olabilir. Bazı giysiler yanmaktan koruyabilir. Su, ateşi söndürür lakin petrol yangını gibi yüksek ısıli yangınları daha da alevlendirebilir. Bunlara benzer şekilde her yasayı devre dışında bırakacak başka bir yasa bulunabilir. Sınırsız sayıda ve her türlü ortamda deney yapma imkânına sahip olmadığımızı göre yasaları etkisizleştirebilecek başka yasaları Allah'tan başkası bilememektedir. O da bilgisi dâhilinde olan yasayı, gerek gördüğü zamanda devreye sokarak peygamberlerini mucizeyle destekleyebilir. Ancak bu uygulaması, yasayı yürürlükten kaldırmamakta veya onu ebedi olarak etkisizleştirmemektedir.

b) Gazzâlî'ye Göre Sebep-Sonuç İlişkisi: Gazzâlî, Allah'ın "el-Hakem" ismiyle müsebbip olarak evrendeki her şeyi takdir ettiğini ve tedbirinin bir sonucu olarak da değişmeyen, kesintisiz olarak sürekli yürürlükte bulunan ve planlanan süreye kadar da yok olmayan külli yasalara bağlı bir şekilde onları sebep sonuç ilişkisi içinde yarattığını söylemektedir. Allah'ın bazı mahlûkatının bazıları için şart olduğunu, bu yüzden bazılarının önce, bazılarının ise sonra gelmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ Sebeplerin zamanlarına ve sürelerine uygun olarak mutlak bir şekilde sonuçlarını doğuracağını, bunun bir zorunluluk olduğunu ancak bu zorunluluğun kendiliğinden olmayıp Allah'ın ezeli takdirinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Yer, gök, Güneş, Ay ve yıldızlar ile onlarda bulunan her şeyin bu kanunlara göre varlığını sürdürdüğünü, sebeplerin sonuçlara bağlanmasının ilk ilâhî hüküm olduğunu zikretmektedir. Bu yasaların gereği olarak ilacın iyileştirdiğini, zehrin öldürdüğünü, ilkbaharın gelmesiyle bitkilerin yeşerdiğini, bitkilerin su sebebiyle çimlendiğini, insanların zırhla oktan korunabildiğini söylemektedir.⁷⁶ Gazzâlî belli sebeplerin belli sonuçları doğurması konusundaki ilişkiyi şöyle ifade etmektedir:

⁷¹ Erkan Duysak, *Gazzâlî'nin Nedensellik Anlayışı ve Fiziği Kopenhag Yorumu Belirsizlik İlkesinin Karşılaştırılması* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 39.

⁷² Yıldız, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik Problemi*, 7.

⁷³ Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 26, 124; Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 40-41, 352.

⁷⁴ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 140.

⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/6.

⁷⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi (me'âni) esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, thk. Besâm Abdulvahhâb el-Câbi (Kıbrıs: el-Cefân ve'l-Câbi, 1987/1407), 92-96; Gazzâlî, *İhyâ*, 1/329.

... Allah'ın takdir ve meşîyetiyle, değişmez bir şekilde müsebbeblerin bağlı oldukları sebepler gibidir. Tıpkı aç veya yemeğe ihtiyacın olduğunda yemeğin önüne konması gibidir. Fakat ona el uzatmayıp 'Ben tevekkül sahibiyim. Tevekkülün şartı da çalışmayı terk etmektir. Eli yemeğe uzatmak da bir çalışma ve harekettir. Onu dişlerle çiğnemek de böyledir. Yukarı çeneyi aşağı çene üzerine kapatmak ve yutmak da böyledir.' demen gibi! Senin bu davranışın katıksız bir deliliktir. Tevekküle hiçbir alâkası yoktur; zira eğer Allah, yemeksizin, sende doymayı veya ekmeğe, kendiliğinden gelip ağzına girmek için bir hareketi veya senin için çiğneyip midene varması için bir meleği emrine vermesini beklersen, Allah'ın sünnetini bilmiyorsun demektir. Böylece yere tohum serpmeden Allah'ın tohumuzsuz ekin bitirmesini veya Hz. Meryem'in doğurduğu gibi hanımından cinsî münasebette bulunmaksızın çocuk beklersen, bütün bunlar da deliliktir.⁷⁷

Görüldüğü gibi Gazzâlî sebep ile sonuç arasında bir ilişki olduğunu, sonucun oluşabilmesi için sebebin zorunlu olduğunu savunmaktadır. Bir işle ilgili gerekli olan sebepler gerçekleşmeden sonuca ulaşamayacağı kanaatindedir. Ancak ona göre zorunlu olan bu ilişkinin mucize sonucunda delinmesi caizdir. Farklı eserlerinde bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

Bize göre ateşe yaklaştırıldığında pamuğun yanması, kara dokunulduğunda elin soğuması gibi zorunluluklar, kendisinin âdeti hükmünü alan bir şeyden ayrılması caizdir. Zira bütün bunlar Allah'ın kanunlarına göre cereyan etmektedir. Yoksa yapısı itibarıyla Allah'ın kudreti, karda soğukluk yaratmakla ve elin temasıyla beraber elde, soğukluk yerine hararet yaratmakla sınırlı değildir.⁷⁸

Bununla beraber biz, bir peygamberin ateşe atılıp da ya ateşin ya da peygamberin bedeninin niteliğinin değişmesiyle yanmamasını câiz görürüz. Allah Teâlâ'nın ya da meleklerin ihdas ettiği bir özellikle ateşin niteliği değişir, peygamberin bedenine (isabet edenin) ısısı azalır ve onu yakmaz.⁷⁹

Gazzâlî'nin burada filozoflardan ayrıldığı ve sebep ile fâili farklı gördüğü anlaşılmaktadır. O, eşyanın tabiatından kaynaklanan nedenselliği reddetmemekte, ancak nedenin arkasındaki fâili yok sayan anlayışa karşı çıkmaktadır.⁸⁰ O, ateşin yanmanın, ekmeğin doymanın, ilâcın sağlığın fâili olduğunu iddia edenlerin dâvasının bâtil olduğunu söyleyerek⁸¹ sebep ile müsebbibi (fâili) ayrı gördüğünü ifade etmekte ve böylece sebebin arkasındaki müsebbip olan Allah'ın sebep-sonuç sürecinin dışında asla tutulamayacağını belirtmektedir. Ona göre Allah dilerse melek veya başka sebeplerle de pamuğu küle çevirebileceğini ifade etmektedir. Nitekim bir ifadesinde, "Sebepler ile müsebbeplerin (sonuçların) teselsülü (birbirini izlemesi) varlıkların Rabbi ve sebeplerin müsebbibi olan Allah'ın takdiriyledir."⁸² diyerek bu düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Gazzâlî Allah'ın, bu takdiriyle kanunları delmesini mümkün görenek şöyle

⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/265.

⁷⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 59.

⁷⁹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 246.

⁸⁰ Ebû Ya'rûb el-Mezrûkî, *Mefhûmüs-sebebiyye inde'l-Gazzâlî*, (Tunus: Dâru Bûselâme li't-Tibâ' ve'n-Neşri ve't-Tevzî', ts.), 35; Yaşar Türkbek, *Richard Swinburne ve Gazâlî'de Mucize Problemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 101; Yaşar Türkbek, "Gazzâlî'nin Sebeplilik Düşüncesi Üzerine Yapılan Tartışmalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2/2 (Güz 2009), 53.

⁸¹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 237-238.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/96.

demektedir: “Ādetin aşılması (delinmesi) bize göre caizdir.”⁸³ Ancak yukarıda geçtiği gibi o, âdetlerin delinmesinin mucizeyle sınırlı olduğunu savunmaktadır.⁸⁴

Gazzâlî bu düşüncesiyle Allah’ın evrende sayısız kanunları olduğunu, dilediği zaman bunlardan birisini meleklerle veya doğrudan vereceği bir emirle devreye sokabileceğini ve tabiat kanunlarından herhangi birisini bu sayede geçici bir süreliğine etkisizleştirebileceğini belirtmektedir. Ancak mucize dışında kanunlarını asla delmeyeceğini, onları yürürlükten kaldırmayacağını ve evrendeki mevcut düzeni bozacak bir uygulamaya kesinlikle yönelmeyeceğini ifade etmektedir.

c) Gazzâlî’ye Göre Sünnetullahın Değişmezliği: Gazzâlî, insan bilgisinin tecrübeye dayandığını, tecrübenin de bazen kesin doğru önermeye ve bazen de çoğunlukla doğru önermeye ulaştıracağını, bunun da kıyasla bir sonuca vardıracağını söylemektedir. Ancak tıpkı tevâtürde haber verenlerin sayısının bir kurala bağlanamaması gibi, tecrübeye dayanan tekrarın sayısının ne olacağını da bir kurala bağlanamayacağını ifade ederek insan bilgisinin mutlak olarak kesinlik ifade edemeyeceğini, gözlem sonucu öğrenilen sebep-sonuç ilişkisinin mutlaklık gerektirmediğini, bu nedenle sebep ile sonuç arasında zorunlu bir ilişki kurulamayacağını belirtmektedir.⁸⁵ Ancak Allah’ın kâinata yürürlüğe koyduğu ve sebep ile sonuç ilişkisi içinde hareket eden kanunlarını mutlak surette uyguladığını ve ezeli meşîetini gerçekleştiren sünnetullahın değişmeyeceğini, tebdil ve tağyir ihtimali olmayacağını belirtmektedir.⁸⁶ Onun bu konudaki ifadelerinden biri şöyledir:

Birisi şöyle diyerek itiraz edebilir: ‘Bunun yakîn olduğuna nasıl inanırsınız? Oysa kelimacılar bu konuda şüpheye düşüp şöyle demiştir: ‘Ne kesmek ölümün ne yemek doymanın ve ne de ateş yakmanın sebebidir, fakat Allah Teâlâ yanmayı, ölmeyi ve doymayı, bu sebepler nedeniyle değil de bu sebepler gerçekleşirken yaratmıştır.’ Bu itiraza cevabımız şudur: ‘Kelamcıya çocuğunun boynunun kesildiği haber verildiğinde ne bu kelamcı ne de akıllı bir insan çocuğun öldüğünden şüphe duyar. Kelamcı ölümün meydana geldiğini kabul eder ve (kesilmeyle ölüm arasındaki) birliktelik ilişkisinin nasıl bir şey olduğunu araştırır. Burada araştırılan kesme ve ölümün birlikte meydana gelmesi (iktirân) hususunun değişmesi imkânsız olan zorunlu bir lâzım gelme mi; yoksa Allah’ın ezeli iradesinin yerine gelmesi hususunda tebdil ve tağyir ihtimali olmayan, O’nun cereyan edip duran sünnetinin hükmü sebebiyle mi olduğu hususudur. Öyle ise bu araştırma birliktelik ilişkisinin bizzat kendisi değil, birliktelik ilişkisinin nasıl gerçekleştiğidir. Bu durum anlaşılın ve bilinsin ki boynu kesilenin ölümünden şüphelenmek salt bir vesvese olup onun öldüğü inancı ise içinde en küçük bir şüphe bulunmayan bir yakîndir.’⁸⁷

Sünnetullahın değişmezliği konusunda Gazzâlî ile eleştirdiği filozoflarla arasındaki fark, filozofların meydana gelen şeyleri Allah’ın ezelde yarattığı yasalarla yaptığı ve

⁸³ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 180.

⁸⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfa - İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/210; Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol (al-İktisâd fi’l-İtikâd)*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 147-148.

⁸⁵ Gazzâlî, *Mi’yârü’l-‘ilm*, 191; *Mi’yârü’l-‘ilm* İlmin Ölçütü, çev. Hasan Hacı vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 156-158.

⁸⁶ Gazzâlî, *Mi’yârü’l-‘ilm*, 191; *İhyâ*, 4/417.

⁸⁷ Gazzâlî, *Mi’yârü’l-‘ilm*, 191.

O'nun bu yasalara bir daha karışmadığı tezidir. Onların evrendeki her olayı gözlemeleme imkânı olmadan, varlıklardaki bütün yasaları kavrama tecrübesine sahip olmadan sadece bildikleri yasalarla Allah'ı sınırlandırmaya çalışmaları ve Kur'ân'da zikredilen mucizeleri fizik yasalarına aykırı bularak te'vîle kalkışmalarıdır.⁸⁸ Oysa David Hume'un da dediği gibi bizi nedensellik veya iki şey arasında bir nedensel ilişkinin varlığı fikrine götüren alışkanlıktır. Alışkanlık ve tecrübe birbirini tamamlayan iki önemli kavramdır. Mesela ısı-alev, ağırlık-katılık gibi iki nesnenin sürekli bir arada bulunmasından, birinin ortaya çıkmasıyla diğersinin de çıkacağını beklememizin nedeni sadece alışkanlıktır.⁸⁹ Oysa Gazzâlî, sınırlı sayıdaki tecrübe ve gözlemele bu kanaate ulaşamayacağını, Allah'ın pek çok sayıda yasasının bulunduğunu, O'nun ilâhî yasaya uygun olarak farklı zaman aralıklarında bunların herhangi birisini devreye sokarak diğer sebebi ortadan kaldırılabileceğini savunmaktadır. Mesela *Tehâfüt*'te şöyle demektedir:

'Denilirse ki, ilâhî fiilin bilinen tek bir akışı vardır ve bu (akış) değişmez. Bunun için Allah âyetlerde, 'Bizim emrimiz bir göz açıp kapayacak kadar tek bir andır';⁹⁰ 'Sen Allah'ın sünnetinde değişiklik bulamazsın.'⁹¹ buyurmuştur.' Oysa onların mümkün olduğunu vehmettiği bu sebepler -eğer var ise- ardarda gelmesi ve sonsuza kadar tekerrür etmesi icap eder. Âlemde mevcut olan bu düzenin doğma ve doğurulma şeklinde sonsuza kadar devam etmesi gerekir. Tekerrür ve devri itiraf ettikten sonra, sözgelimi her bin kere bin (milyon) senede meselelerin metodunun ve nizamının değişmesi uzak görülemez. Ancak bu değişim de sürekli olarak tek bir sünnete (kural) dayanır. Çünkü Allah Teâlâ'nın sünnetinde bir değişiklik bulunmaz.⁹²

Bu ifadelerle Gazzâlî, sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin kesintisiz devam edemeyeceğini, Allah'ın süreç içerisinde bunu sonlandırabileceğini belirtmektedir. Ölümlü canlıların ve sonlu olan bir kâinatın bağlı olduğu yasaların da bir gün son bulabileceğini, bunun da ilâhî bir kanuna bağlı olduğunu söylemektedir. Hume'un da ifade ettiği gibi "Güneş yarın doğmayacak" önermesi "doğacak" iddiasından daha az anlaşılır bir önerme değildir.⁹³ Buna göre Güneş'in daima doğudan doğup batıdan batması akli bir kesinliği değil sadece tecrübi bir kesinliği ifade etmektedir. Günün birinde bunun aksinin de olabileceği düşünülebilir.⁹⁴ Gazzâlî, mucizelerin de buna benzer yasalarla gerçekleştiğini şöyle savunmaktadır:

Allah Teâlâ, (mucizelerle) bizim için o mümkünâtı yapmadığını bildiren bir bilgi halk etmiştir. Biz bu durumların vacip olduğunu değil, mümkün olduğunu iddia ediyoruz. Olabilir de olmayabilir de. Âdetin sürekliliği ve ardarda gelmesi; zihnimizde onun (olayların) ayrılmaz biçimde (başka türlü olmayacak şekilde) geçmiş âdete uygun olarak cereyan edeceğini düşündürüyor.⁹⁵

Eğer Allah alışlageleni (âdeti) yırtar (ortadan kaldırır) da, âdetlerin yırtıldığı bir zamanda (bu tür faraziyeleri) gerçekleştirirse bu bilgileri (yani onların

⁸⁸ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 234.

⁸⁹ Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, 32-36; Yıldız, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik Problemi*, 83.

⁹⁰ el-Kamer 54/50.

⁹¹ el-Ahzâb 33/62; Fâtır 35/43; el-Feth 48/23.

⁹² Gazzâlî, *Tehâfüt*, 304.

⁹³ David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, 30.

⁹⁴ Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, 74.

⁹⁵ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 244-245.

olmayacağına dair bilgileri) kalplerden çıkarır ve onları yaratmaz (yerine başka bilgileri yerleştirir). Öyleyse bir şeyin Allah'ın takdirinde mümkün olmasına ve daha önce geçen bilgisinde cereyân etmiş bulunmasına rağmen, bazı vakitlerde mümkün olduğu hâlde onu yapmayı o vakitte bu (mümkün olan şeyi) yapmayacağı konusunda biz de bir bilgi yaratmasını önleyen bir engel yoktur.⁹⁶

Gazzâlî'nin bu tezinde haklı olduğu bir husus daha vardır. Hadiselerin peş peşe olması, duyularımıza bir ardışıklık izlenimi vermektedir. Oysa iki şeyin art arda gelmesi birinin diğerinin “yegâne sebebi” oluşunu zorunlu kılmaz.⁹⁷ Duyu ve tecrübenin sunduğu verilerin çokluğu nedeniyle zihnin ikna olması, kesinlik bildirmez.⁹⁸ Nitekim Gazzâlî bu hususta gelen itirazlara şöyle cevap vermektedir:

Denirse ki: ‘Duyularla algılanan şeylerde teşbih tasavvur olunabilir mi? Eğer bu tasavvur olunabiliyorsa her birimiz eşini ve çocuğunu gördüğünde acaba bu benim eşim mi yoksa benzetiyor muyum diye tereddüde düşsün.’ Deriz ki: ‘Eğer içinde yaşanılan zaman âdetin yırtıldığı (harikuladeliklerin meydana geldiği) bir zaman ise, duyularla algılanan şeylerde teşbih olabilir. Bu zaman da Hz. Peygamberin doğruluğunu ispat için peygamberlik zamanıdır. Bu durum, başka zamanlarda kuşkuyu gerektirmez. Zira Peygamberin tasdikini sağlamak için Allah Teâlâ'nın bastonu yılan yapmaya ve âdeti yırtmaya olan kudretinde hiçbir değişiklik yoktur. Bununla birlikte biz şimdi elimize bir baston aldığımızda, bizim zamanımızdaki âdete güvenimiz sebebiyle, bu bastonun yılan dönüşebileceği endişesine kapılmayız’ Denirse ki: ‘Bizim zamanımızda harikulade işler veliler için bir keramet olarak caizdir. Belki de bir veli Allah'tan böyle bir şey istemiş ve Allah da onun bu isteğini yerine getirmiştir. Öyleyse bunun mümkün oluşu sebebiyle, elimize aldığımız bastonun yılan dönüşeceğinden endişe edelim.’ Deriz ki: ‘Eğer Allah Teâlâ bunu yaparsa bizim kalbimizden de âdetlerle oluşan zarûrî bilgiyi çekip alır. Eğer biz nefislerimizde bastonun yılan, dağın altına, dağlardaki taşların cevher ve yakuta dönüşmeyeceğine dair zorunlu bir bilgi buluyorsak, Allah'ın, her ne kadar buna kadir ise de harikulade işler yaratmadığını biliriz.’⁹⁹

Bu ifadelerinden Gazzâlî'nin, mucize gibi kerametın de hak olduğuna inandığı anlaşılmalıdır. Nitekim bir ifadesinde, “Eğer, ‘Keramet caiz midir?’ denirse, cevap olarak deriz ki: ‘İnsanlar bu konuda ihtilaf etmişlerdir, fakat gerçek olan kerametın caiz olmasıdır.’”¹⁰⁰

Buradan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. Gazzâlî'ye göre Allah yasayı sınırlandırabilir. Bu manada ilgili doğa yasasının etkisini bertaraf edecek başka bir yasayı devreye sokmasıyla mucize meydana gelebilir. Ya da Allah, düşük olasılıkları olan başka bir kanunu uygulamasıyla mucizeyi gerçekleştirebilir. Ancak bunu yaparken âdetullah olan bir kanunu asla yürürlükten kaldırmaz. Bu sayede insanlar kanunların değişmezliği konusunda kesin bir bilgiye sahip olurlar ve buna göre tedbirler alarak kendilerini güvende hissederler.

⁹⁶ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 245.

⁹⁷ Macit, “İmkân Metafizikî Üzerine - Gazzâlî'nin Felsefî Determinizmi Eleştirisi”, 132, 137; Yıldız, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik Problemi*, 65.

⁹⁸ Yıldız, *Gazali ve David Hume'da Nedensellik Problemi*, 38.

⁹⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfa*, 1/210.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, 147-148.

Sonuç

Araştırmanın sonucunda sünnetullah tabirinin Kur'ân'da geçtiği ve tabirin sosyal yasalar ile Allah'ın toplumsal olaylara yaklaşım tarzını ifade etmek üzere zikredildiği kanaatine varılmıştır. Sünnetullah kavramının sonraki dönemlerde "Allah'ın süregelenekte olan değişmez davranış tarzı" ile "yaratıldığı evrenin düzenini devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar" manasında kullanıldığı görülmüştür. Âdetullah tabirinin ise Kur'ân'da geçmemesine rağmen Taberî, Tirmizî, Mâtürîdî, Bâkillânî ve Cüveynî gibi erken dönem âlimleri tarafından, Allah'ın kâinattaki fizik kanunları ile sosyal yasalar anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmada Gazzâlî'nin her iki kavramı da birçok eserinde kullandığı ve her iki kavram arasında fark gözetmediği, sünnetullah ve âdetullah kavramlarını biyolojik, fizik ve tabiat kanunları ile insanın fitratıyla ve toplum düzeniyle ilgili psikolojik ve sosyolojik kanunlar manasında kullandığı görülmüştür. O, sebep ile sonuç arasında bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Ancak filozofları eleştirdiği *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde âdetullah kavramıyla ifade etmeye çalıştığı husus sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin caiz olduğu, filozofların iddia ettiği gibi zorunlu olmadığıdır. O, bu fikri savunurken filozofların Allah'ın bütün kanunlarını bilemediğini, O'nun iradesini ve gücünü sınırlandıracak bir zorunluluğu ifade edecek bir nedenselliğin, fâil olan Allah'ı sebeplerin arkasındaki güç olmaktan çıkaracak bir anlayışa ve filozofların her kanunun farklı ortamlarda ve çağlarda nasıl işleyeceğini bilememelerine rağmen sebep-sonuç arasındaki zorunluluk fikrini savunmalarına itiraz ettiği görülmüştür.

Gazzâlî'nin bu görüşünün temelinde kanunları devre dışı bırakan mucizeye imkân vermek olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Nitekim Gazzâlî'nin özellikle ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde ve diğer bazı kitaplarında sünnetullah ve âdetullah kavramlarını kullanarak Allah'ın kanunlarının zorunlu olduğunu ve değişmeyeceğini belirttiği tespit edilmiştir. İnsanların bu değişmez yasalara uygun davranarak rızık aramaları ve hayatlarını sürdürmeleri gerektiğini, kanunlara aykırı bir davranışın akıl dışı olduğunu ve tevekkül sayılamayacağını zikrettiği görülmüştür. Allah'ın kanunlarını değiştirmemesinin aynı zamanda insanlara güven verdiğini ve onların buna göre hayatlarını sürdürdüğünü dile getirdiği anlaşılmıştır. Sonuç olarak onun kanunların değişmeyeceğini kabul ettiği, bilgilerimizin yetersizliği nedeniyle kanunlardaki sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğunu reddettiği kanaatine varılmıştır.

Kaynakça | References

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akçay, Mustafa. “Sünnetullah, Fitratullah, Sıbgatullah” Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Ocak 2008), 125-158.
- Altıntaş, Hayrani. İbn Sina Metafizigi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Aristoteles. Metafizik. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Bâkillânî, Ebû Bekir. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Mısır: Dârü'l-Me'ârif 1997.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, 1987.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Baskı, 1999.
- Cihan, Mustafa. *Gazzâlî ve E. Boutroux'da Endeterminizm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali eş-Şerif. *Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Abdullah b. Yusuf. *Mevkifü'l-ilmâm ve'l-me'mûm*. thk. Faysal Yûsuf el-Alî. Kuveyt: Murâkabaetü's-Sekâfiyye, 1425/2003.
- Çelebi, İlyas. “Sünnetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Duysak, Erkan. *Gazzâlî'nin Nedensellik Anlayışı ve Fiziği Kopenhag Yorumu Belirsizlik İlkesinin Karşılaştırılması*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2004; *İtikad'da Orta Yol (al-İktisâd fi'l-i'tikâd)*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi meânî esmâillahi'l-hüsnâ*. Kıbrıs: el-Cefân ve'l-Câbî, 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Tehâfütü'l-Felâsife*. thk. Süleyman Dünyâ. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 6. Baskı, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Me'âricü'l-küds fi medârici ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîd, 2. Baskı, 1975.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mi'yâru'l-ilm fi'l-mantık*. thk. Süleyman Dünyâ. Mısır: Dârü'l-Ma'rife, 1961; *Mi'yâru'l-İlm İlmin Ölçütü*. çev. Hasan Hacak vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfa - İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Trc. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mizânü'l-amel*. thk. Süleyman Dünyâ. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1964.
- Gwynne, Rosalind W. “The Neglected Sunnah: Sunnat Allah (The Sunnah of God), İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah (Allah'ın Sünneti)”. çev. F. Mehveş Kayani. *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2 (Yaz 1994), 21-30.
- Hattâbî, Hamed b. Muhammed. *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halefullah vd. Mısır: Dârü'l-Me'ârif 1976.

- Heyşur, Muhammed. *Medeniyetlerin Yükseliş ve Çöküşünde Kur'ân Yasaları*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- Hume, David. *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*. çev. Serkan Ögdüm. Ankara: İlke Yayınları 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, 1419.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988.
- İbn Manzûr, Cemaluddin. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadare, 3. Baskı, 1414.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed. *Tehafütü't-Tehafüt*. çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ. Samsun: Ondokuz Mayıs Yayınları, 1986.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ-İlâhiyât*. thk. el-Eb Kanvâtî. 2 Cilt. Menşûrâtü Mektebeti Âyetullah el-Uzmâ, 1404.
- İsfahânî, Râgib. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Korkmazgöz, Rıza. *Kur'ân'da Tarih Algısı*. Ankara: Doktora Tezi, 2011.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1384/1964.
- Macit, Muhittin. "İmkân Metafizigi Üzerine-Gazzâlî'nin Felsefî Determinizmi Eleştirisi", *Divan İlmî Araştırmalar* 1 (1997), 93-141.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *et-Tevhîd*. thk. Fethullah Halîf. İskenderiye: Dâru'l-Câmiati'l-Mısriyye, ts.
- Mert, Muhit. "Sünnetullah'ın Bir Tezahürü Olarak Kur'ân". I. Kur'ân Sempozyumu. 171-176. Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2007.
- Mezrûkî, Ebû Ya'rub. *Mefhûmüs-sebebiyye inde'l-Gazzâlî*. Tunus: Dâru Büselâme li't-Tıbbâ ve'n-Neşri ve't-Tevzî', ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Neffise, Mahmud Muhammed İd. *Mebdeü's-sebebiyye fi'l-fikri'l-İslâmî fi'l-asri'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Okşar, Yusuf. *İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Okumuş, Ejder. *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. "Gazzâlî'nin Determinizme Yaklaşımı", Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Eş'arîlik). 171-178. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Baskı, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.

- Şekerci, Ahmet Erhan. *Gazzâlî ve David Hume'da Nedensellik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Şekerci, Ahmet Erhan. "Gazzâlî'de Nedensellik". *İslâmî Araştırmalar* 26:2 (2015), 53-67.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Tirmizî, el-Hakîm. *Nevâdirü'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl*. thk. Abdurrahman Umeyre. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.
- Turşak, Musa. "Nedensellik İlkesi Bağlamında Sünnetullahı Anlamak". *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi*. 8/2 (2019), 571-591.
- Türkben, Yaşar. *Richard Swinburne ve Gazalî'de Mucize Problemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Türkben, Yaşar. "Gazâlî'nin Sebeplilik Düşüncesi Üzerine Yapılan Tartışmalar". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*. 2/2 (2009), 41-53.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Genel Felsefe Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Yalçın, Selami. *Kur'ân'da Toplumsal Yükseliş ve Çöküş Yasaları*. İstanbul: İnkilâb Basım Yayın, 2023.
- Yıldız, Ayşe. *Gazali ve David Hume'da Nedensellik Problemi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Arabî, 1987.